

Opponensi vélemény

Sándor Klára: A székely írás reneszánsza c.

doktori értekezéséről

A 2017-ben könyv formájában is megjelentetett értekezés címe rövid magyarázatot igényel. A forrásokban székely írásként, szittya írásként szereplő sajátos írás a népvándorlaskor és a középkor rovásírásainak egyike, amelynek reneszánsza – esetünkben – nem a jelenkor egyre sűrűbb, historizáló használatát jelenti, hanem egy késő középkori – kora újkori folyamatot, ami egyrészt az írás belső rendszerének megszilárdulását, másrészt – tudósok közvetítésével – ennek az írásnak a megőrzését és másodlagos terjesztését jelentette.

Előre bocsátom – bár a doktori eljárásrend nem tiltja – hogy a könyv alakban benyújtott értekezés ötletét nem tartom jónak, amennyiben a könyv szükségszerűen oldottabb műfaj, esetünkben a munka kifejezett szempontja az olvasmányosság, szemben a doktori disszertáció kötöttebb és szigorúbb műfajával. Szerencsésebb lett volna ez utóbbinál maradni, és tárgyyszerűen összegezni mindazt, amit a székely írásról és művelődéstörténeti háttéréről ma tudunk, és amely ismereteket Sándor Klára korábbi művei (A Bolognai Rovásemlék, 1991; A székely írás nyomában, 2014) már jelentősen bővítettek. A műfaji problémákkal a szerző is tisztában volt, idézek a bevezetőből: „A kötet a tudományos munkák minden előírását betartva készült, de azt remélem, tágabb olvasói kör érdeklődését is fölkelti.” Mindazonáltal a szépirodalmi eszközökkel véghezvitt kor- és hangulatfestés nem lehet része egy tudományos munkának, különösen akkor, ha pontatlan részleteket is tartalmaz. Luigi Ferdinando Marsigli grófról például így ír Buda 1686-os visszavétele másnapján: „A még égő, üszkös gerendák és a hullák között egy férfi bóklászott. Hosszú, barna, göndör haja csapzott volt, mozgása nehézkes – láthatóan már a harcok közben is Buda alatt volt, és maga sem úszta meg sebek nélkül az ostromot. A főpiactérre igyekezett, már amennyire sebesülései engedték, a mecsetté változtatott Szent István-templomba.” Nyilvánvaló, hogy e regényes részlet írásakor a szerző a Nagyboldogasszony-templomra gondolt, amelyet a török foglalás idején Eszki dzsámi néven mecsetté alakítottak.

A munka fontos eredménye a székely betűk formai elemzése, a többi emlék felhasználásával, amiből az derül ki, hogy egy-egy jelnek több alakváltozata is volt, és ebben bizonyos kronológiai elemeket is kimutatott. Ezek a látszólag apró megfigyelések a székely írás kutatásában alapvető jelentőségűek, jó lett volna a tanulságokat egy fejezetben tételesen is összefoglalni, már csak azért is, mert a székely írás középkori és kora újkori emlékeinek most készülő korpusza nyilvánvaló műfaji okokból nem tud ezekre részletekbe menően kitérni.

A nikolsburgi ábécét hordozó pergamenlap, illetve a possesor-bejegyzéssel is ellátott ősnymtatvány fordultatos története részletesen, közvetlen témánk szempontjából talán túlságosan is részletesen szerepel a műben. Értelme e sorok írója számára meggyőző, ide érte a korán elhunyt, nagy tudású, de éppen kezelhetetlenül szerteágazó műveltsége miatt gyakran hibás útra tévedő Vékony Gábor kritikáját is. Két apróságot csak a rend kedvéért teszek szóvá. A 15. századi Székelyfölddel kapcsolatban gyakran emlegetett huszita rokonszenvet és hatást nem tudom forrásokkal alátámasztani, Amikor IV. Jenő pápa 1444-ben az obszerváns minoriták boszniai vicariátusa alá rendelte a rend Székétiában, Moldvában és a hét székely szék területén levő, vagy ezután megépítendő kolostorait, az okok között megemlítette a katolikus hitre

térítendő szkítiai pogányok nagy számát, a Moldvában hosszabb ideje fennálló eretnekséget (*Hussitarum lethifera pestis*) és a hét székely szék területén uralkodó viszonyokat, ahol ugyan az eretnekség még nem ütött e fel a fejét, azonban az egyházi személyek csekély száma és a püspökségnek e néptől való távolsága miatt különösen fontos, hogy a ferences szerzetesek itt a hitért és a vallásért fáradozzanak (SzOkl I. 147–153.) Másfelől nem tartom hihetőnek azt a Szelp Szabolcstól származó kombinációt, hogy a jeles erdélyi szász település, Medgyes szülöttje, Piso Jakab azért ismerte a székely írást a 15. század második felében, mert ezen a területen az Árpád-korban még székelyek éltek. Itt inkább gondolnék egy erdélyi értelmiségi habitusára (ilyen kérdésekben néhány évtizeddel később a biztosan nem székely származású Oláh Miklós is tájékozott volt), vagy arra, hogy az erdélyi szász városok egyes suburbiumaiban (szászul: *Zekelgasse*) rendszeresen éltek a középkor és a kora újkor folyamán székelyek. Ennél komolyabb gond, hogy sajnos nem tudjuk, miként jutott hozzá a székely ábécéhez Philipus de Penczicz morva nemes, aki – érzékelhető magyar kapcsolatok birtokában – ezt az ábécét bemásolta egy 1483-ban kiadott ösnyomtatványba (Nikolsburgi ábécé). Sándor Klára érvelésében a 15. század végi budai udvart jelölte meg az ilyen értelmű ismeretek beszerzési helyének, de a feltételezések szerint az itt a hun eredetmonda mentén kibontakozó székely mítosz realitása végig bizonytalan és bizonyítatlan marad. Ugyanakkor a sok, Attilától Drakuláig terjedő kitérő túlfeszíti és feleslegesen bonyolítja a székelyek régi írásáról festhető, a valóságban sajnos elég hiányos képet.

Logikusnak tűnik, amit a disszerens Kézai nevezetes mondatáról ír a székelyek írásával kapcsolatban. A szóban forgó, kissé bizonytalanul fogalmazott állítás szerint a székelyek sajátos írásukat Erdély hegyei között a velük összekeveredett blakoktól vették volna át. Kézaiiban a jelek szerint fel sem merült, hogy ezt az írást összekapcsolja a fő mondanivalójának számító hun-történettel. Magyarítani lehet ezt azzal, hogy Kézaihoz csak távoli és félrevezető információk jutottak el, ő maga pedig nem volt járatos a kérdésben. De az is lehet, hogy a székelyek jeleit informátorai valamiképpen összekeverték a románok cirill betűs írásával. Ezen nem kell szörnyülködnünk, hiszen a két ábécé között a valóságban is kimutatható némi kapcsolat. Egyébként mulatságos részlet, hogy a mindenféle régi írást és töredéket, ezen túlmenően pedig ornamentális festésrészleteket, ruharedőket és egyéb ábrázolásokat is rovásírásnak tekintő, sőt, el is olvasó derék műkedvelők az elmúlt évtizedekben több alkalommal is székely írásnak néztek kora újkori cirill feliratokat, utalok a homoródkarácsonyfalvi löporszarura vagy a kovásznai mestergerendára.

Sándor Klára szerint a székely ábécé legnagyobb reformja valószínűleg a 13. században történt, ennek részleteiről azonban sajnálatosan keveset tudunk, miután biztosan székely vonatkozású, értékelhető hosszúságú feliratot nem ismerünk a 13. század előtről, a minden bizonnyal 13. századi, esetleg 13-14. századi feliratokat (Homoródkarácsonyfalva, Vargyas) pedig nem tudjuk megnyugtatóan elolvasni. Ezzel szemben a 15. századi anyaggal már nagyobb szerencsénk van, a feliratok jobban (esetenként egészen jól) olvashatóak. Joggal feltételezhető tehát, hogy az írásnak (és a felhasznált ábécének) valamiféle reformjára kerülhetett sor a késő középkorban, amit az emlékek számának hirtelen emelkedése is jelezhet a 15. század végétől a 16. század első feléig terjedő időből. Mind ezek a megfontolások természetesen nem jelentik azt, hogy azonosulnánk azzal a védhetetlen, íróasztal mellett született, a valós emlékeket csak rosszul ismerő irodalomtörténész vélekedéssel, mely szerint a székely írás humanista tudósok kezén született volna. E téren Sándor Klára elemzésével csak egyetérteni tudok, miként azzal is, hogy e sajátos írás késő középkori továbbfejlesztése a Székelyföldön, és nem a budai udvarban következett be. Abban nem kételkedem, hogy Mátyás humanistái érdeklődtek a

kérdés iránt, rendelkezettek az ábécével is, amelyet igény esetén tudóstársaik rendelkezésére bocsájtottak, bár e tudás intenzitásáról semmiféle adattal nem rendelkezünk. Még kevesebbet tudunk – ismételve a fentieket – arról a körülményről, hogy ezekre az ismeretekre alapozva „Mátyás udvarában virágzott [...] a székely írás kultusza” (113.).

Ugyanakkor igazat kell adnunk Sándor Klárának, amikor a konkrétumok tekintetében a székelyföldi ferences kolostorok felé fordítja figyelmünket, ahogy ezt már többen megtették a magyar kutatás képviselői közül. Természetesen – elvben – a székelyudvarhelyi domonkos kolostort is gyanúba foghatnánk, hiszen a 13. századtól a reformáció koráig működő, teljes konventnek számító jelentős intézményről van szó, azonban az újkorra szinte nyomtalanul elpusztult, csak régészeti ásatásokkal kutatható, könyvtáráról és az itteni szellemi életről pedig hasonlóképpen alig tudunk valamit. Ugyanezt mondhatjuk el sajnos a marosszentkirályi pálos kolostorról is. Ez utóbbi hely egyébként magánjogi oklevelek kiállításának színhelye is volt, a közelben működő marosvásárhelyi plébános, rendszerint telegdi alesperes tevékeny közreműködésével. A képet gazdagíthatja, hogy a székelyföldi kolostorokat benépesítő szerzetesek jelentős része helyi előkelő családok (nemesek és lófők) sarja volt. Mindez természetesen csak az elvi lehetőségét veti fel annak, hogy más kolostorok és műveltebb világi papok is őrizhettek esetleg apró részleteket a székelyek sajátos írásáról, a konkrét emlékek fényében viszont csak egyetértenünk lehet abban, hogy a ferences vonatkozások kiemelt jelentőségűek a téma helyi kutatásában.

A disszertáció egyik erősségét a Bolognai Rovásemlék részletes elemzésében találjuk, ahol a helyszíni levéltári vizsgálat számos pontos segített túllépni a korábbi, csak fényképfelvételekre alapozó munkákon.

Feltűnő, hogy a rovásnaptár alkotója milyen virtuóz módon járt el a betűösszevonásoknál, „bravúros” megoldásai többször Marsigli-n és székely segítőjén is kifogtak. Magam ezen az úton még szívesen tennék egy-két lépést. Egyrészt egy olyan, jellegzetesen értelmiségi mutatótanú lehetünk, amelynek eredménye tökéletesen haszontalan: sikerült előállítani egy lerövidített, nem egyértelműen kiolvasható, ligatúrákban bővelkedő szöveget, amelynek lemásolása és értelmezése egy polihisztornak és egy, a helyi viszonyokkal és a székely írás rejtelmeivel ismerős személynek is csak ügyel-bajjal sikerült, olvasási hibáik, és a feltételezhetően kifejejtett részletek magyarázata több kötetet tesz ki a székely írás kusza bibliográfiájában. Számomra nem kérdéses, hogy egy ilyen naptárt nem lehetett rendeltetésszerűen használni (a másolat csak a ünnepek rövid megnevezését tartalmazza, a tulajdonképpeni naptári beosztást – hónapok, feriek – nem), elkészítése viszont valamiképpen összefügg a székely írás helyi reneszánszával: ez az írás, kibővítve az eddig valamiért hiányzó jelekkel és ligatúrákkal alkalmassá vált bonyolultabb szövegek előállítására is, ez utóbbiak közül a naptáron kívül terjedelmes, csak egyházi hozzájárulással és közreműködéssel kivitelezhető nagy templomi feliratokat és a fenti naptárt ismerjük. Nagy kérdés, hogy ez mikor történhetett. Az alsó időhatár 1450, Sienai Szent Bernát szenttéavatásának éve, és e szent ünnepe szerepel a naptárban, a felsőt viszont a disszertáció csak hozzávetőlegesen jelölhette meg a 16. század második felében, hiszen biztosan csak annyit lehet tudni, hogy az 1588-ban szentté avatott Szent Didák obszerváns szerzetes már nem szerepel a naptárban. Magam ehhez annyit tennék hozzá, a tévedés minden ódiáját vállalva, hogy a székely írásban a ligatúrák elburjánzása emlékeztet a 16. század első felének epigráfiai viszonyaira, amikor Erdélyben is gyakorivá váltak a sűrű ligatúrákat tartalmazó reneszánsz feliratok.

A naptár másolatát kiegészíti két olyan lap, amelyeken újszövetségi személy- és helynevek olvashatóak. A népies formában leírt nevek „bumfordi bája” miatt a disszerens úgy véli, hogy ezeket „föltehetően nem tanult egyházi”, hanem laikus testvér vagy világi személy írhatta. Eltekintve a szerencsétlen szóhasználatától (az egyházi – latinul: vitricus -- nem felszentelt pap, hanem az egyházat segítő világi személy, kurátor) magam tartózkodnék a következtetésről, hiszen a Székely Oklevéltár új kötetei segítségével jogi természetű szövegekből is kezdjük ismerni azt a kora újkori székely nyelvezetet, amelynek keretében a népies névváltozatok mindennaposak lehettek, így abban a körben a nevek írásmódja intellektuális szintfelmérésre kevésbé volt alkalmas. Számomra inkább az a tanulságos Sándor Klára elemzésében, hogy az a magyar anyanyelvű, helyi személy, akivel Marsigli konzultált a különös naptár lemásolásakor és átírásakor, vélhetően a szárhegyi ferences kolostor egyik szerzetese, milyen biztosan eligazodott a székely írás rejtelseiben, bár hibákat is vétett közben, amivel több évszázad kutatóinak gyűjtötte meg a baját.

Magam régóta nem kételkedem abban, hogy a naptár és az ábécé, illetve a különféle nevekkel és mutatóvonalakkal csak lazán kitöltött lapok eredetileg nem tartoztak össze. Ez utóbbiak származhatnak Kájoni János Szárhegyen őrzött hagyatékából, de keletkezettek akkor is, amikor Marsigli és segítőtje nekigyürköztek a naptár lemásolásának, hiszen egy ábécére, bizonyos magyarázatokra és szöveges mutatóvonalakra már a kezdet kezdetén elengedhetetlenül szükség volt. Azt természetesen nem tudjuk, hogy a másolás közvetlenül az eredeti fáról történt-e, vagy Marsigli társa készített munkapéldányként egy előzetes másolatot, amit felhasználhattak, vagy maga a fára rótt naptár esetleg már nem is létezett a 17. század végén, csupán a róla készített, esetleg kusza korábbi másolat állhatott a tudós olasz gróf rendelkezésére. Ilyen szempontból feltűnő, hogy Marsigli mindenhol csak fát írt, és sehol nem tért ki arra, hogy a kérdéses *legno* bot, vastag deszka, vagy farúd lett volna. Ráadásul ha eredetiben látja, régiségbűvár szeme megítélhette volna, hogy valóban olyan korai, még a kereszténység felvétele idejéből származó emlék lett volna, ahogy a helyiek állították.

Ma már magától értetődő a kutatás számára, hogy mindez a gyergyószárhegyi, 16-17. századi Lázár-udvarházban és a mellette álló, elvben 1642-ben alapított, de zavartalanul csak 1665-től használt ferences kolostorban történt. Ennek részleteit a Bonyhai Moga Mihály rovasos bejegyzéseit taglaló tanulmányomban 1996-ban már megírtam, ehhez most csak annyit tennék hozzá, a témában kevésbé járatosak számára, hogy a Marsigli-nél szereplő gyergyói erődítmény (*fortezza di Giorgino*) és a szárhegyi kastély nem egymást kizáró fogalmak: 1504-ben a Szárhegyről levelező Lázár András „Datum in Gyergyó” formában keltezte írását, a közeli Gyergyószentmiklóson pedig semmiféle korabeli erődítmény nem állt.

Sándor Klára észrevette, hogy a korai, kéziratos naptárakhoz képes a Marsigli-féle rovasnaptárban bizonyos többlet mutatkozik az egyházi ünnepek terén. Ezek névadói közül Szent Bernát és Szent Ferenc ferences szent, míg Szent Erzsébet a hagyomány szerint a harmadik rend tagja volt, Szent István és László magyar szent volt, mellettük Ábrahám pátriárkát és a Jézus által feltámasztott betániai Lázárt a ferencesek szempontjából semlegesnek ítélte. Mindez a naptár ferences vonatkozásait emeli ki. Ha visszaemlékszünk arra, amit a disszerens a naptár 15–16. századi, de leginkább a 15. század második felére eső keletkezési koráról írt, érthetetlen az a kombinációja, amivel – saját érvelésének is ellentmondva – a késő középkori jellegű naptár megalkotását Kájoni Jánosnak próbálja tulajdonítani. Azt viszont készséggel elhisszük neki és kutató elődeinek, hogy ez az emlék Kájoni gondoskodása folytán maradt fenn, ami a keletkezési helyére is vet némi fényt. Ha ugyanis a naptár megőrzése

összefügg a 17. század második felében Csíksomlyón és Szárhegyen egyaránt tevékeny Kájoni Jánossal, a rovásírás keletkezési helyét a 15. század második felében már javában működő somlyói ferences kolostorban, Gyergyó- és Csíkszék egyetlen középkori ferences rendházában kereshetjük. Vélhetően itt készült a székely írásos naptár, egy olyan korban, amikor a székely írás ismerete még eleven gyakorlat volt. Márpedig a helyi ferencesek mindenkor nagy figyelemmel voltak környezetük szellemi igényei és tradíciói iránt. Ennek tulajdoníthatjuk az idei év egyik műemléki szenzációját is, a marosvásárhelyi középkori ferences templom, a mai Vártemplom északi falán feltárt töredékes, 14. századi Szent László-legendát is, annak erőteljesen világi részleteivel együtt. Mindezek alapján a székely írás 15-16. századi fellendülésében a székelyföldi kolostorok, különösen pedig a ferences rendházak szerepét kulcsfontosságúnak érezzük. Súlyos naivitásnak tekintjük viszont azt a hipotézist, hogy a késő középkori csíki szerzetesek egy moldvai, „szkítiai” misszió érdekében állították volna össze a rovásírásos naptárt, hogy így könnyebben szót érthessenek a csak szittya betűket ismerő bennszülöttekkel. Ennél ők sokkal jobban ismerték a vidéket és annak magyar-német-román népét, ugyanis az erdélyi rendtartomány legkeletibb kolostora a moldvai Bákó városában működött, ahonnan a csíki atyák a 17. században könyveket és kegytárgyakat is menekítették. Hogy mennyire áttételes a székely írás hatása Moldvára, azt a havasok keleti oldalán fekvő moldvabányai (Baia, Suceava megye) egykori katolikus romtemplomán felfedezett hosszabb rovásfelirattal illusztrálhatjuk, amely – helyszíni vizsgálataink szerint - nem kapcsolódik egyértelműen az erdélyi emlékekhez, és a kora is bizonytalan, de a 15. századnál későbbinek tűnik, a környezetében azonosítható többi, vakolatba karcolt felirattöredék alapján. Lényeges mozzanat, hogy a rom a régészeti ásatások topográfiai tanulságai szerint nem a ma még azonosíthatatlan, elpusztult ferences templom, hanem az egykori piactéren álló plébániatemplom maradványa.

Összefoglalva az elmondottakat, egyetérthetünk Sándor Klárával abban, hogy a késő középkori Székelyföld kolostorai az írástudás és az írásbeliség legfontosabb helyi letéteményesei voltak, és érdeklődésük kiterjedt a székelyek régi írásának megismerésére és feltehetően bizonyos fokú továbbfejlesztésére is. E folyamat számos részletét helyesen ragadja meg, számos ponton azonban szellemes hipotézisei kevésbé megalapozottak. A budai királyi udvar szerepének felnagyítása a székely írás kultuszának elterjesztésében véleményem szerint ez utóbbi körbe tartozik, ameddig az érvelést erősítő további elemek elő nem bukkannak. A szerző kiterjedt munkássága a székely írás emlékeinek jobb megismerése és értelmezése terén jelentős, ami alkalmassá teszi arra, hogy benyújtott pályázatával elnyerje az MTA doktora címet.

Budapest, 2019. június 3.

Benkő Elek

az MTA lev. tagja

MTA BTK Régészeti Intézet